

Çok Partili Dönem Öncesi Türkiye’de Demokratik Gelişim ve Basının Bu Süreçteki Yeri

*Köksal Şahin**

Giriş

Basının varoluş sebebi, yazı yoluyla çevreyi gelişmelerden haberdar etme düşüncesine dayanır. Bu düşüncenin ilk izlerine milattan önceki büyük medeniyetlerde (Mısır, Roma) rastlamak mümkündür (Yüreğir, 1969:11). Gerçek anlamda basının doğuşu ise Ortaçağ kapanıp, Yeniçağ açılırken Orta ve Batı Avrupa’da yaşanan gelişmelerle alakalıdır. Bu dönemde görülen ticaretin gelişmesi, şehirleşmenin hızlanması ve güçlü merkezi krallıkların kurulması gibi gelişmeler olaylardan haberdar olmayı özellikle tüccarlar ve siyasi iktidar sahipleri için bir gereklilik haline getirmiştir. Bu sosyal ihtiyacın bir sonucu olarak, zamanla tüccarların birbirine yazmış oldukları haber mektuplarının çoğaltılarak, belli bir bedel karşılığında satılmaya başlanması gazeteciliğin ilk adımını oluşturur (Abadan, 1961: 119). Bu haber mektupları yerini zamanla el yazması haber kağıtlarına bırakırken, halktan alaka gören her faaliyet gibi, haber satma faaliyeti de giderek yaygınlaşmış ve gelişme göstermiştir. Nitekim XV. Yüzyılda tüccar mektupları ile başlayan gazeteye giden süreç, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde sonuçlanmış; başta Almanya, İngiltere, Hollanda ve Fransa olmak üzere Doğu Avrupa hariç tüm Avrupa’da birkaç sayfalık ilk gazete örnekleri sosyal hayatta yerlerini almışlardır (Yüreğir, 1969: 15-19).

Avrupa’da basının doğuş sürecini tamamlayarak sosyal hayatın bir parçası haline geldiği devre, aynı zamanda yüzyıllar öncesinde bırakılmış olan demokratik fikirlerin de “insanların eşitliği” esasında olmak üzere tekrar gündeme gelmeye başladığı bir dönemdir. Basın faaliyeti, doğuşundan kısa bir müddet sonra bu mücadelenin aktif taraflarından olan ve aristokratların doğuştan sahip oldukları hukuki ayrıcalıklar ile paylaşımcı olmayan monarşik rejime karşı mücadele eden burjuva kesiminin sözcüsü haline gelerek kendisini bu mücadelenin içinde bulmuştur. Avrupa’daki siyasi ve sosyal gelişmelerin kendi amaçları doğrultusunda seyrettiğini gören burjuvalar, sosyal hayatta yeni yeni yer almakta olan ve her kesimce de ilgi görmeye başlayan gazetelerin mücadeleleri için etkili bir silah olabileceğini fark ederek basını bir propaganda, ikna aracı olarak kullanmaya yönelmişlerdir. Böylece, henüz doğuş aşamasına müteakip kendisini siyasi despotizme karşı yürütülen mücadelede demokratik istekleri ya-

* *Köksal Şahin*, Sakarya Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü’nde araştırma görevlisidir.

yan ve savunan müessese olarak bulan basın, Batı Avrupa’da dört yüz yıl boyunca süren demokratik mücadeleyi mana olarak besleyen ve arka çıkan önemli bir kurum olarak tarihte yerini almıştır (Bozdağ, 1992: 33-52). Basın için, özellikle Fransız ihtilali sonrasında yaşanan ve hürriyetçi düşünce ile “Milli Hakimiyet” ilkesinin gerçekleşmesinde çok önemli adımların atıldığı XIX. yüzyılda, bir haber aracı olmaktan ziyade demokrasiye hizmet eden bir faaliyet olarak önem kazanmıştır denilebilir.¹ Yine aynı yüzyılda, seçme ve seçilme hakları ve bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren de sosyal hakların sağlanması gibi konularda öncülük yapan başlıca müessese basındır.² Bu şekilde demokrasi mücadelesiyle içice gelişen basın, demokratik rejimlerin tesisıyla beraber demokratik düzenin amacına uygun işlemlerini sağlayacak hayati önem taşıyan kamusal görevler (doğru haber verme, denetim ve eleştiri, düşünceyi açıklama ve kamuoyunu yansıtma) üstlenmiştir (Demirkent, 1995: 273; İçel, 1986: 19). Dolayısıyla teorik boyutta basının demokrasi için mücadelesi hala devam etmektedir.

Türkiye’de demokratik yönde gelişmeler XIX. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Ülkeyi yaklaşık bir asır sonra en azından anayasal bazda demokratik rejime ulaştıracak olan bu sürecin başlamasında, tekrar güçlü bir devlet olma hedefiyle başlatılan batılılaşma politikalarının etkisi büyüktür. Batı ile ilişkilerin artmasıyla, batı benzeri idari ve askeri uygulamaların özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren yenilikçi padişahlarca zaman zaman denendiği görülmektedir. Bundan da anlaşılacağı gibi, bizde başlangıç itibarıyla; batının tersine, tabandan değil de tavandan kaynaklanan bir demokratikleşme süreci söz konusudur. Bu süreç içerisinde, yönetim biçiminin tartışılmaya başlandığı, model alınan batı gibi bir siyasi ve idari yapılanmanın talep edilmeye başlandığı dönem ise 1839’daki Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan “Tanzimat Dönemi”dir. Tanzimat dönemi aynı zamanda daha sonraki demokratik hareketlerde de başı çekecek olan, çoğunlukla bürokrasiden gelen, siyasi değişme konusunda öncülük yapabilecek, padişah üzerinde baskısını hissettirebilecek, batıyı tanıyan, batılı fikirlerin tesirinde kalan aydın zümresinin de yetiştiği bir dönemdir (Karpat, 1996: 20). İşte bizde gerçek anlamda basının doğuşu ve gelişimi de “tanzimat aydınları” dediğimiz bu kesimin e-

¹ Basın temel karakterini Fransız İhtilali’nden sonra edinmiştir. Fransız İhtilali’nin hızlandırdığı demokratik sürece paralel olarak halk iradesi esas alınarak tesis edilmekte olan yeni sosyal siyasi sistem içinde basının yeri, demokratik rejim açısından hayli önem taşıyan görevleri bu dönemde belirginleşmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında ve demokratik nitelikli olarak basının önem kazanmasında, bu kurumun demokratik düşünürler tarafından önemli bir faaliyet olarak değerlendirilmesinin büyük rolü vardır. İhtilal sonrası Fransa’da Mirabeu’nun, İngiltere’de o dönem İngiliz demokratik düşüncesinin en güçlü düşünürü olan J. Bentham’ın, 19. yüzyıl sonlarında B. Costant’in ve J.S. Mill’in basını demokratik hürriyetlerin güvencesi olarak ortaya koymaları, basının demokrasiye hizmet eden bir faaliyet olarak önem kazanmasında etkili olmuştur (Parkinson, 1984: 195; Tökin, 1969: 58).

² Avrupa’da XIX. yüzyılın önde gelen gazeteleri, genel olarak hürriyetçi ve demokratik bir çizgide yayın yapmışlardır. İngiltere’de The Times (halk tarafından demokrasi mücadele sırasındaki tavizsiz yayın politikası dolayısıyla “şimşek yağdıran” tabiri ile anılır.) ve Guardian (1822) Fransa’da Le Figaro (1827), Journal des Depats, Notioral (bu gazete basın tarihçilerce 1848 ayaklanmasının mimarı olarak nitelendirilir), Hollanda’da Algemein Handelsblad (1828), Almanya’da Frankfurter Zeitung (1857) ve Avusturya’da “Neue Fresse Presse” gazeteleri o dönem Avrupa’sının ve demokrat çizgisinin önde gelen basın organlarıdır (Yüreğir, 1969: 21-65). Bu dönemde Avrupa’da gazetelerin büyük bir bölümü insan hakları için şerefli mücadeleler vermiş ve özellikle de seçme ve seçilme hakkı mücadelesinden dolayı birçok gazeteci cezaevini boylamış, çok sayıda gazete kapatılmıştır (Bozdağ, 1992: 45). Tüm XIX. yüzyıl boyunca başta Fransa olmak üzere Avrupa ve Amerika’daki basının, genelde cumhuriyetçi bir karaktere bürünerek genel oy hakkı, işçi hakları ve hatta kadın haklarına dahi öncülük yaptığı rahatlıkla söylenebilir.

seridir.³ (İnuğur, 1979: 13). Ayrıca, Türk basınında 1960'lara kadar, Tanzimat Döneminde oluşan aydın ekolünden gelen; genel itibarıyla hürriyetçi bir düzene geçiş özlemlerinin, çabalarının içinde yetişen, demokratik bilgi düzeyleri topluma göre oldukça yüksek, dünyada basın ve demokrasi hakkında cereyan eden gelişmelerden haberdar olan, liberal eğilimli aydın kesimin ağırlıkta olduğu söylenilebilir (CDTA, 1983: 211).

Peki, Türk demokrasisinin tohumlarını atıldığı, çok partili dönem öncesi yaşanan yaklaşık bir asırlık süreçte, toplumun en yüksek demokratik siyasi kültüre sahip olan kesimi; gazeteci aydınlar, demokratik adımları ne oranda gündeme getirerek teşvik etmiştir? Basındaki kalem sahipleri bu hususta ne kadar idealist olmuşlardır? İşte bu çalışmada genel olarak bu sorulara cevap aranmakta, Osmanlı döneminden itibaren çok partili döneme kadar olan süreçte basında bir demokrasi mücadelesi verilip verilmediği ülkedeki demokratik süreçle birlikte ele alınmaktadır. Bu şekilde bir inceleme yapılırken temel demokratik unsurlar olan; serbest ve hür seçim, çok partili siyasi hayat ve temel hak ve hürriyetler esas alınmış; bu temel unsurların ışığı altında ülkemizdeki demokratik süreç ve basının tavrı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu arada, çalışmanın ilk bölümünde kısa da olsa teorik bir yaklaşımla demokrasi-basın ilişkisine değinilmektedir. Bundan maksat, hem basın kurumunun demokrasiyi desteklemek zorunda olup olmadığı noktasında zihinlerde oluşabilecek tereddütleri giderebilmek hem de temel ölçütlerimiz olan demokrasinin temel unsurlarını ortaya koyabilmektir.

1. Demokrasi ve Basın

1.1. Demokrasi (Kavram ve Temel Unsurlar)

Demokrasi kavramı Yunanca “demokratia” kelimesinden gelmektedir. Bu kelime halk iktidarı anlamına gelir. Kavramın günümüzdeki en müşterek tanımı ise “halkın halk tarafından halk için yönetilmesi” biçimindedir (Köker, 1993: 33). Demokrasi, tüm yetersizliklerine rağmen; halk iradesini, millet işlerinin yürütülmesi için gerekli kurulları tespit etme ve bu kurulların işleminde yetkili tek güç olarak kabul eden idare metodu olmasından dolayı en iyi yönetim biçimi olarak kabul edilir.

Demokratik uygulamada amaç olan; halk iradesini yönetimde etkili kılmak, demokrasi tarihinde, doğrudan demokrasi, yarı doğrudan demokrasi, temsili demokrasi gibi çeşitli sistemlerle sağlanmaya çalışılmıştır. Günümüzde temsili demokrasi; uygulanan genel sistemdir. Bu sistemde hakimiyetin sahibi olan halk, bunun kullanılmasını, kendisini temsil etmesi için oluşturduğu organa, yani vekillerinin toplandığı parlamentoya vermiştir (Sezen, 1994: 40). Bu bakımdan parlamento demokratik idarenin temel kurumudur. Bu temel kurumun oluşumu ise seçim mekanizmasıyla sağlanır.

Demokrasi, çeşitli şekillerde yorumlanan ve başlıca iki zıt anlayış tarzı söz konusu olan

³ Türkiye'de basın gerçek anlamda 1860 sonrasında doğmuştur. Bu doğuşun temelini atan ise padişah II. Mahmut'tur. II. Mahmut'un çıkardığı “Takvim-i Vakayi” (1831) ilk gazetemizdir. Ancak bu gazete resmi bir devlet gazetesi konumundadır. Bu sebeple, ilk özel Türkçe gazete olan ve Tanzimat aydınlarından Agah Efendi tarafından çıkarılan “Tercüman-ı Ahval” hakiki anlamda Türk Gazeteciliğinin başlangıcı olarak kabul edilir. Bundan dolayı Agah Efendi Türk gazeteciliğinin piri unvanı ile anılır (İnuğur, 1979: 193).

bir kavramdır. Bu anlayış farklılığı mutlak (çoğunlukçu) ve klasik (çoğulcu) demokrasi tiplerinin oluşmasına yol açmıştır. Mutlak demokrasi, halk çoğunluğunun iradesi bir defa herhangi bir yönde belirdikten sonra bu iradenin karşısında azınlığa oy hakkı dışında hiçbir hürriyet tanımayan, çoğunluğu daima haklı bulun peşin hükümlü bir demokrasi anlayışıdır. Mutlak demokraside azınlığın hiçbir rolü yoktur. Her zaman çoğunluğa boyun eğmek zorundadır (Kapani, 1981: 17). Klasik demokrasi anlayışında ise, yönetim netice itibarıyla yine çoğunluğun iradesine dayanmakla birlikte, çoğunluk iradesi mutlak ve sınırsız bir irade olarak görülmemekte, azınlığa bir gün iktidar olabilmek için açık tutulmaktadır (Kapani, 1981: 17). Tarihi süreç içinde gelişip olgunlaşan ve zamanla dünya milletlerince benimsenerek, örnek alınan demokrasi yaklaşımı klasik demokrasidir.

Çoğulcu demokratik rejimin özellikleri, ülkeden ülkeye bazı değişiklikler göstermekle beraber, bu rejimin vazgeçilmez asgari şartı olarak kabul edilen bazı unsurları da vardır. Bunların en önemlileri; siyasi sistemdeki tüm siyasi karar organlarının genel oya dayanan serbest ve dürüst seçimlerle oluşması, serbestçe teşkilatlanabilen siyasi partiler arasında eşit şartlarda yürütülen iktidar mücadelesinin varlığı ve tüm vatandaşların temel hak ve hürriyetlerinin tanınmış ve hukuki güvence altına alınmış olmasıdır (Soysal, 1993: 172-174; Kuzu, 1992: 339). Çoğulcu demokrasinin birçok ana ilkesi vardır: Milli hakimiyet, siyasi katılma ve temsil, eşit ve genel oy, güçler ayrılığı gibi. Pek tabii ki bu ilkelerin prensip olarak kabul edilmiş olması değil, uygulanırılığı önemlidir. Bu da yukarıda ifade ettiğimiz üç temel unsurun, sistem içinde yer bulması ile sağlanabilir.

1.2. Demokrasi ve Basın İlişkisi

Demokratik rejim ile basın müessesesi arasında iki yönlü bir ilişki söz konusudur. Her şeyden önce, fonksiyonel bir ilişki vardır. Bildiğimiz gibi, demokrasi tüm hatalarına ve yetersizliklerine rağmen en iyi yönetim biçimini sağlayan rejim, basın da meşruiyetin halk iradesine bağlandığı bu rejimin siyasi-sosyal örgüsü içinde zamanla son derece önemli bir yapı taşı haline gelen sosyal bir müessesedir. Bu önemini daha evvel de ifade ettiğimiz gibi, zaman içinde hür demokratik düzenin amacına uygun işlemlerini sağlayabilecek hayati önem taşıyan kamusal görevler üstlenmesiyle kazanmıştır. Şöyle ki; demokratik sistemin bir toplumda sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için demokrasinin üç ana ilkesinin en verimli şekilde işletilmesi gerekmektedir. Bu ilkeler; çoğulculuk, siyasi katılma ve temsil ve de siyasi iktidarın sınırlandırılması ve hukukun üstünlüğü ilkeleridir. İşte bu noktada karşımıza çıkan bir gerçek, bu ana ilkelerin ancak hür ve sorumluluk sahibi bir basın, kamusal görevlerini layığı ile yerine getirişi ile sağlıklı olarak işlemlerinin mümkün olduğudur. Öyle ki, artık kimi çevrelerce basın demokrasi çarklarını yasama, yürütme ve yargı güçleri ile beraber döndüren dördüncü bir kuvvet olarak nitelenir olmuştur (İçel, 1986: 17).

Basınla demokrasi arasındaki bu fonksiyonel ilişki yanında, diğer taraftan gerçek anlamda bir basın müessesesinin ancak hür demokratik düzen içerisinde yer alabileceği gerçeği, yani bir ortam ilişkisi de söz konusudur. Zira basın hürriyeti gibi, halk adına etkin bir silaha totaliter veya demokrasinin askıya alındığı bir ortamda yer verileceğini düşünmek bile imkansız-

dır. Bu bakımdan, basının demokratik düzene her halükarda sahip çıkması her şeyden önce kendi menfaati icabıdır. Nasıl ki, demokrasinin işlemesi için basın vazgeçilmez ise, gerçek anlamda bir basının varlığı içinde demokrasi o kadar vazgeçilmezdir.

Gerçekten de basının, demokratik olmayan bir ortamda gerçek anlamda var olması mümkün değildir. Basın demokratik bir ortamda faaliyetlerini sürdürebilir ve ancak bu rejim içinde asli görevlerini yerine getirebilir. Totaliter bir ortamda, siyasi iktidarın belirlediği resmi ideolojiyi halka benimsetmeye çalışan bir devlet aracı olmaktan kurtulamaz. Zira, “demokratik olmayan bir rejimde enformasyonun tümünün kontrol altında olacağı ve iktidar aracı olarak kullanılacağı ortadadır” (İnan, 1993: 126). O halde basın, eğer demokratik bir ortam mevcut ise, bu ortama her halükarda sahip çıkmalı; demokratik bir mücadele veya geçiş dönemi yaşanıyorsa demokrasiye yönelik adımları, imkanları dahilinde en içten destekleyen, bu yönde toplumsal hareketlendiricilik yapan kurumların başında gelmelidir. Demokrasinin bir gereği olarak, elbette ki basın bu şekilde davranmaya zorlanamaz. Ancak unutulmamalıdır ki, basın müessesesi demokratik rejim esas alınarak sistemize edilmiştir. Bütün demokratik ülkelerde basın demokrasi açısından önemli bir müessese olarak kabul edilir ve demokrasiye bağlı, sahip çıkan bir şekilde faaliyette bulunacağı varsayımı hakimdir.

2. 1945 Öncesi Türkiye 'de Demokratik Gelişmeler ve Basın

Türkiye'de demokrasi yönünde gelişmeler; XIX. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Ülkeyi yaklaşık bir asır sonra, en azından anayasal bazda demokratik rejime ulaştıracak olan bu sürecin başlamasında, tekrar güçlü bir devlet olma hedefiyle başlatılan batılılaşma politikalarının etkisi büyüktür. Şöyle ki, genel bir model olarak alınan batı ile ilişkilerin artması zamanla bir meşruiyetçilik akımının oluşmasında önemli bir etken olmuştur. Yine batı ile ilişkiler kapsamında, dış politik bir etken olarak; XIX. yüzyılda ülke içindeki azınlıklara daha fazla ilgi duymaya başlayan Avrupa ülkelerinin, gayri müslimlerle ilgili yoğun baskılarını azaltmak ve devleti muhafaza edebilmek gayesiyle Osmanlı'nın insan hakları, parlamenter düzen gibi alanlarda adım atmak durumunda kalması demokratik sürecin itici gücü olmuştur (Sezen, 1994: 215).

Bu yüzyıla kadar, Osmanlı Devleti mutlak bir monarşidir. Padişahlar; iktidarı Tanrı adına kullanırken mutlak hakimiyeti de fiilen ve hukuken kendi şahıslarında toplamışlardır. (İnalçık, 1959: 94) Ancak hemen belirtilmelidir ki, Osmanlı padişahının mutlak hakimiyeti batıdaki örnekleri gibi sınırsız değildir. Başta dini norm ve kurumlar olmak üzere, yönetimde önemli bir yere sahip olan örfi kurallar ile yönetimin üst seviyelerinde görevli kul ve din bürokrasisi mensupları, padişahın sınırsız gibi görünen otoritesini sınırlandırıcı unsurlar olarak sistem içinde yer almışlardır⁴ (İnalçık, 1964: 495; Dursun, 1992: 150). Kısacası Türk-İslam

⁴ Osmanlı'nın kendine has bir iktidar pratiği vardı. Bu pratiğin içinde gözden kaçırılmaması gereken husus, geniş ve hudutsuz bir yetkiye sahip görünen padişahın aslında birtakım kurallara bağlı olmasıdır. Mesela, Osmanlı hükümdarlarının ilk ve en kudretli zamanlarında bile divan kararlarına uydukları ve bunun haricine çıkmadıkları görülmüştür (Halaçoğlu, 1995: 2). XVII. Asırdan itibaren ise padişahın tek başına hareket edebilme sahası gittikçe daralmış, özellikle de dinin yönetim ve siyaset alanında önemli bir denetim organı olarak işlevi artmıştır. Öyle ki XVII. asırdan itibaren, artık padişahların şeriata aykırı hareket ettiklerine dair, şeyhülislam tarafından verilen fetvalar ile tahttan indirildikleri görülmektedir (İnalçık, 1964: 495).

devlet geleneklerinin birikimi, Osmanlı da kendine has bir iktidar pratiği oluşturmuş ve bu yapı içinde ki padişahlar, mutlak hakimiyete sahip olmakla birlikte asla batı monarşilerindeki gibi bir monark pozisyonunda olmamışlardır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başlayan demokratik süreç, çok partili hayata gelinceye kadar yaklaşık 150 yıllık dönemde iki önemli aşama geçirmiştir (Uygun, 1996: 11): Birinci aşama “mutlak monarşi”den “meşruti monarşi”ye geçiştir ki, padişah ve parlamentonun birlikte yer aldığı bir sistem olan meşruti monarşiye bizde hukuken geçilmesinden ziyade, bu sistemi işletmek oldukça zor olmuştur. Gerek I. Meşrutiyetin askıya alınması, gerekse İttihat Terakki uygulamaları bu hususun teyidi olarak gösterilebilir. Demokratikleşme açısından, ikinci aşama ise ulus-devletin kuruluşu ile başlayıp, 1945 yılına kadar uzanan zaman diliminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde her ne kadar uygulama baskıcı bir tek parti rejimi olsa da, meclisin üzerinde hiçbir güç olmadığını ve ülkeyi yönetme yetkisinin halkta olduğu esasının kabul edilmiş ve prensip olarak yerleştirilmiş olması oldukça önemlidir. Bu aşama, ayrıca Osmanlı Devleti'nden beri süregelen ve padişahın mutlak iktidarını sınırlamaya yönelik olarak gelişen demokratik süreçinde gerçekleşmiş olmasıdır. Teoride de olsa artık hakimiyetin sahibi millettir. Pratikte uygulanmasa da oluşturulan anayasal model oldukça demokratiktir.

Türk basını ise, bu demokratik süreç içinde, çoğu dönem sıkı bir devlet kontrolü altında olmasına rağmen, demokratik adımları teşvik eden, gündeme getiren, yegane sosyal müessese olarak nitelendirilebilir. Demokratik siyasi bilince az veya çok sahip olan tek zümre olan kalem sahiplerinin yönlendirdiği Türk basınının en büyük eksikliği ise idealizm noktasında ortaya çıkmıştır. Demokrasinin gelişim döneminde Avrupa cezaevlerinin, demokratik hak ve talepleri dile getiren gazeteci mahkumlarla dolu olduğu düşünülürse, bu sonuca varılması yanlış olmaz. Kısacası ele alınan dönem itibarıyla, Türk basını demokrasiyi tavsiye eden, teşvik eden; ama korumayan, işlemesi için yeterli idealistliği göstermeyen, mücadele etmeyen bir müessese konumundadır.

2.1. Demokratikleşmenin Birinci Aşaması:

Mutlak Monarşiden Meşruti Monarşiye Geçiş Süreci ve Basın

Osmanlı Devleti'nde görülen demokratik siyasi gelişmenin seyri, tıpkı batıda olduğu gibi, adım adım hükümdarın yetkilerini sınırlamak şeklinde cereyan etmiştir. Bildiğimiz gibi Batı ile ilişkilerin artmasıyla özellikle batı benzeri idari ve askeri uygulamalar yenilikçi padişahlarca zaman zaman denenmiştir. Mesela, Avrupa'da ilk meclisler oluşturulurken padişah III. Selim'in kendi isteği ile oluşturduğu danışma amaçlı “Meclis-i Meşveret” i meşruti yönetimin ilk habercisi olarak görülebilir (Sencer, 1992: 64). Ama Türk demokrasi tarihi bakımından, başlangıç noktası olarak gösterilen asıl gelişme, iç siyasi çekişmelerin bir sonucu olarak Padişah II. Mahmut ile ayanları arasında yapılan “Sened-i Ittifak” sözleşmesidir (Ertürk, 1985: 15; Kabaçalı, 1993: 8). Ciddi bir fiili uygulaması görülmemekle beraber, “Sened-i Ittifak”ı en azından padişahın otoritesine küçük de olsa bir sınır koymasından dolayı, demokrasiye doğru bir adım olarak kabul etmek herhalde doğru bir yaklaşım olacaktır (Yetkin, 1984: 243).

Ülkemizde yönetim biçiminin tartışılmaya başlandığı, model alınan batı gibi bir siyasi ve

idari yapının talep edilmeye başlandığı dönem ise, 1839'daki Gülhane Hattı Hümayunu ile başlayan "Tanzimat" dönemidir. Her şeyden önce bu dönemin başlangıcını ilan eden fermanın en genel ve ayırıcı niteliğinin hükümdarın yetkilerinin ilk defa belli hukuki ilkeler ve yasalarla sınırlandırılması olduğunu belirtelim. Ayrıca hatırlanırsa ülkemizde basın da Tanzimat Döneminde doğmuştur ve demokratik taleplerin de odağı haline gelmiştir.

Tanzimat Dönemi Siyasi Gelişmeleri ve Demokratikleşme Açısından Tanzimat Basını

Tanzimat dönemi 1839'daki Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlamış ve 1856 Islahat Fermanı ile devam etmiş, temelde batının Bab-ı Ali'ye yoğun baskıları ile ortaya çıkmış olan bir düzenlemeler dönemidir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun demokratikleşme açısından getirdiği en önemli katkı; padişahın, yetkilerini sınırlamayı öngören bu fermana uyacağına söz vermiş olmasıdır. Gerçi bu fermanla öyle padişahın yetkilerini sınırlayacak veya bu düzenlemeye uymaya zorlayacak hiç bir denetim sistemi ya da organı tesis edilmemiştir (Sencer, 1992: 71). Fakat, padişahın söz verdiğini açıklamasıyla en azından padişahın kuvvetinden daha üstün bir kuvvetin akıllara girmesi ve tanrısal kökenli ve tartışılmayan padişah yetkisinin üzerinde bir yasa ve kanun gücünün olduğunun ilk defa ortaya çıkmış olması, demokrasi açısından son derece önemli bir gelişmedir. Bu arada demokrasinin temel gereklerinden olan temel hak ve hürriyetlerin tanınması ve hukuki güvence altına alınması gereğinin de ilk örneğini Gülhane Hatt-ı Hümayunun'da görmek mümkündür. Ferman ile müslüman ve hıristiyan tüm uyrukların ırz, namus, can-mal güvenliği garanti ediliyor; vatandaşlara mal ve mülkiyet sahipliği ile miras hakkı tanınıyordu.

1856 Islahat Fermanı ise, genel olarak Tanzimat ilkelerinin bir defa daha pekiştirildiği, ayırıcı özellik olarak da Fransız İhtilali ile Avrupa'ya yayılmış olan eşitlik ilkesinin sınırlı bir biçimde de olsa ilk defa Osmanlı sosyal ve siyasi hayatına sokulduğu bir belgedir. Hemen belirtelim ki, yirmi noktada Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında eşitlik sağlamayı amaçlayan bu belge, devletin güttüğü batılılaşma politikalarına karşı müslüman tebaada önemli tepkiler doğmasına da yol açmıştır (Mardin, 1995: 23).

Genel olarak, Tanzimat dönemini demokratikleşme açısından ele alırsak, siyasi ve idari yapıda önemli bir değişiklik meydana gelmemiş, şahsi hak ve hürriyetlerin sağlanması şöyle dursun, padişah Abdülaziz döneminde baskı rejimi giderek yaygınlaşmış ve Tanzimat ilkeleri tamamen askıya alınmıştır. Bu dönemde asıl değişiklik Osmanlı aydın kesiminde görülmüştür. Tanzimat döneminde batı medeniyetini görme, yakından inceleme fırsatı bulan aydınlar, zamanla meşrutî bir yönetim tesisi ve hürriyetçi bir düzen isteğiyle giderek bir muhalefet odağı haline gelmişlerdir. Nitekim 1865 yılında bu gazeteci aydınlarca ilk fikri temelleri atılan "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" Türk siyasi hayatında örgütlü muhalefetin ilk örneğini oluşturur.

Tanzimat döneminin köşe yazarlarından müteşekkil eleştirici grubu, ilk başlarda baskıcı rejime yönelik hürriyet talebi ağırlıklı yayınlarla seslerini duyurmuşlardır. Bu sıralarda basında meşrutiyete yönelik, açıktan demokratik istekler ise pek az yer almıştır (Kabaçalı, 1993: 31). Ancak bu durum bile devleti basına müdahaleye itmiş ve Türk basınındaki canlılık 1876'da I. Meşrutiyetin ilanına kadar Avrupa'ya kaymıştır (Şopolyo, 1976: 71). 1867 yılında

“Yeni Osmanlı Cemiyeti” üyelerinin Avrupa’ya kaçmasıyla başlayan yurtdışı basın döneminde, meşrutiyet yönetimini açıkça isteyen yazılara bolca rastlanmaktadır. Yeni Osmanlıların Avrupa’da çıkardıkları “Muhbir”, “Hürriyet”, “Ulum”, “İnkılap” ve “Fecir” gibi gazetelerde cemiyetin meşrutiyet yönetiminin tesisi amacıyla kurulduğu, cemiyet mensuplarının bu uğurda kendilerini feda etmekten kaçınmayacakları devamlı vurgulanan görüşlerdir. (Kabaçalı, 1993: 31).

Yeni Osmanlıların bu dönemde çıkardıkları gazeteler incelendiğinde, demokratik beklentilerinin henüz pek kapsamlı olmadığı, gayelerinin istişare yapılacak bir parlamentonun kurulması ile hürriyetlerin yer aldığı bir anayasanın ilanı olduğu görülür. Mesela içlerinde Cenevre’de “Hürriyet” gazetesini çıkaran ve cumhuriyetçi olan Ziya Paşa dışında hemen hepsi, hakimiyetin sahibi olarak henüz halkı düşünmemektedir. En muhalif Namık Kemal’in yazılarında dahi padişahlık makamının gerekliliği saygıyla dile getirilmiştir (Kabaçalı, 1993: 36). Demokratik-siyasi kültürün artmasıyla beraber Türk aydınları, padişahı sembolik hale getirmeyi ve meclisi ön plana çıkarmayı ancak II. Meşrutiyet zamanında gündeme getirmeye başlayacaklardır. Her şeye rağmen, Tanzimat basını Türk siyasi tarihinde demokratik fikirleri ilk defa gündeme getirip, batılılaşmayı demokratik unsurlara doğru yönelten hareketlendirici güç olmak bakımından büyük önem taşır.

Birinci Meşrutiyet Dönemi Demokratik Gelişmeleri ve Basın

Tarihimizde demokrasi alanında ilk esaslı gelişmeler, I. Meşrutiyet dönemi olarak adlandırılan 1876 Anayasası’nın (Kanun-u Esasi) 23 Aralık 1876’da ilanı ile başlayıp 1878’de yürürlükten kaldırılması ile sona eren kısa dönemde ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler içinde en önemli olanı da devlet yönetimine halk iradesi fikrinin çok kısıtlı bir biçimde de olsa ilk defa girmiş olmasıdır (Uygun, 1996: 12). 1876 Anayasası iktidarın kaynağını yine semavi kökenli olarak tanımlamış, hakimiyet sahibi olarak padişah görülmüştür. Ancak anayasanın halkın temsilcilerinden oluşan bir meclisin kurulmasını öngörmesi, padişahın yanı sıra halk iradesinin de ilk defa olarak devlet yönetimine yansımaları gerektiğinin bir kabulüdür ve bundan çıkan mana resmen olmasa da Osmanlı halkının da iktidar ya da egemenlik sahibi olduğunun artık kabul edildiğidir (Şeylan, 1978: 44).

1876 Anayasası milli egemenlik ilkesine bir başlangıç oluşturma (Parlamento Kurulması) dışında demokrasi açısından ne getirmiştir? Burada karşımıza çıkan en önemli demokratik uygulama parlamentoyu oluşturmak amacıyla seçim ve temsil ilkesinin harekete geçirilmiş olmasıdır. 1877 yılında ülkede ilk defa halkın temsilcilerini seçmek üzere seçim yapılmıştır. Bu seçimler zaman darlığı ve önceden yapılacak hazırlıklara gerek duyulacağı düşünülerek çabuk yapılması düşünüldüğünden pek demokratik olmamıştır,⁵ ama klasik demokrasinin

⁵ Osmanlı Devleti’nde ilk parlamento 1876 Kanun-ı Esasi’si ile teşkil edilmiştir. Kanun-ı Esasi’ye göre parlamento yani “Meclis-i Umumi”; “Heyet-i Ayan” ve “Heyet-i Mebusan” olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Heyet-i Ayan’ın başkanı ve üyeleri, Heyet-i Mebusan’ın toplam üye sayısının üçte birini geçmemek şartıyla doğrudan doğruya padişah tarafından atanacaktır (Eryılmaz, 1989: 156). Bu amaçla anayasada seçme hakkı kabul edilmişti. Bu arada aynı anayasanın 65.maddesi ile de sadece erkeklere oy hakkı tanınıyordu (Sezen, 1994: 27). Ülkedeki seçimler zaman darlığı gerekçesiyle bir seçim kanunu hazırlanmadan, anayasaya pek uymayan bir seçim talimatnamesiyle gerçekleştirilmiştir. Anayasa da yer almamasına rağmen seçimler iki dereceli olarak yapılmış,

temel unsurlarından olan bir uygulamanın ülkemizde ilk defa kabulü ve uygulanmış olması bakımından önemlidir. Yine demokrasinin temel gereklerinden olan temel hak ve hürriyetlerin tanınması ve hukuki güvence altına alınması bakımından ise asıl nokta olan güvence hususunda eksiklik söz konusudur. Gerçi, 1876 Anayasası bir hak ve hürriyetler listesi içermektedir. Ancak bireylere tanınan hak ve hürriyetler siyasi ve hukuki güvenceden yoksun bırakıldığı gibi, padişaha gerektiğinde bu hakları askıya alacak yetki de tanınmıştır. Daha da önemlisi Anayasa, kendisini dahi herhangi bir güvence altına almamıştır (Uygun, 1996: 14).

Özellikle meclise tanınan yetkilerin azlığı, seçimlerin antidemokratik usullerle yapılması ve padişahın hala meclisin üstünde tutularak en üstün siyasi yetkilere sahip kılınması gibi hususlar dolayısıyla 1876 Anayasası ile Osmanlı Devleti'nde gerçek bir meşrutî düzene geçildiği söylenemez. Ayrıca biçim bakımından dahi bir parlamenter düzen oluşturulamamıştır (Soysal, 1993: 23). Yapılan sınırlı demokratik uygulamaların da ömrü, son derece kısa olmuştur. Padişah açıldıktan iki yıl sonra 14 Şubat 1878'de meclisi tatil eder; yani toplantısına son verir. İlk fırsatta yapılan mutlakiyetçi yönetime geri dönüş anlamındaki bu uygulama, bir bakıma o dönem resmi ideolojisinde demokratik idare öğelerine yer olmadığını, devletin varolması açısından parlamenter sistemin, demokratik hak ve hürriyetlerin zararlı mütalaa edildiğinin ve bu yöndeki tüm düzenlemelerin ise özellikle dış baskılar zoruyla yapıldığının da bir göstergesidir (Sencer, 1992: 83).

Meclis-i Mebusan için, uzun bir mücadele veren, bu kurumu devletin birliği ve Osmanlı kimliğini sağlayacak olan müessese olarak gören devrin aydınları mutlakiyete geri dönülmesi üzerine, tekrar mücadeleye başlamışlardır. Mücadele araçları ise yine gazetelerdi. Burada şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki, batıdaki gelişme döneminde burjuvazinin aracı olarak demokratik bir nitelik kazanan basın, bizde de bu dönemde batılı pozitivist fikirlerle yetişen ve genellikle tıp ve asker kökenli olan⁶ aydın kesimin öncülük ettiği demokrasi ve hürriyet mücadelesinde başlıca araç olmuş ve bu mücadelenin sürükleyici müessesesi olarak ön plana çıkmıştır.

Meşrutiyetin ilanı ve kaldırılması arasında, karşımızda oldukça hür, yeni sistem üzerine bol bol siyasi polemik yapan ve meşrutiyeti kendi ürünü olarak görüp, sahiplenen bir basın vardır. Özellikle basının üzerinde uzun bir süre durduğu konu ise Meclis üyelerinin nasıl se-

sadece talimatnameye göre ikinci seçmen olan il ve ilçe idare kurulu üyelerine oy verdirilmiştir. Vilayet, sancak ve kazaların idare meclisi üyeleri daha evvel halk tarafından belirlendikleri için bunların seçecekleri mebusların da halk tarafından seçilmiş olacağı varsayılmıştır. Bu doğrultuda önceden şehir ve kasaba halkınca seçilen idare meclisi üyeleri ikinci seçmen sayılmış ve milletvekilleri birer birer ve gizli oyla bu üyelere seçtirilmiştir (Sezen, 1994: 220). Bu seçimler genel oy esasına göre değil de sınırlı oy esasına göre ve de seçme hakkının halka değil de Osmanlı bürokrasisine tanınması dolayısıyla antidemokratik olarak nitelendirilebilir. Ama, dönemin şartları göz önüne alındığında iyi bir başlangıç olduğu da söylenebilir.

⁶ Dikkat edilirse, Osmanlı'nın çöküşünü engellemek ve devlete tekrar sağlıklı bir yapı kazandırmak maksadıyla, Batı'nın -bize göre- yeniliklerini alma ve idare sistemine yerleştirme çabaları daha çok ordu ve tıp alanında yapılmıştır: III. Selim devrinden itibaren bu alanlarda yeni okullar açılmış, yabancı dil eğitimi verilmiş, yabancı hocalar getirilmiş ve bundan sonra yetişen yeniliğe açık kesimler de genelde bu iki alana mensup olmuştur. Zamanla padişahın kul sistemini anlamsız bulup, tartışmaya başlayan da bu kesimlerdir. Son dönem Osmanlı aydınının büyük kısmı da bu iki kesimden oluşmaktadır. Nitekim, 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren monarşiye müdahale eden Yeni Osmanlılar, Jön Türkler, İttihat Terakki ve en sonunda da Cumhuriyetin tesis edilmesinde baş rol oynayan kadrolar hep bu iki alandan; tıp ve ordudan yetişemedir (Mardin, 1995: 10-16).

çileceği olmuştur. Mebusları, bürokratlar mı, yoksa halk mı seçsin tartışmaları gazetelerde yer almış, meşrutiyeti savunan yazarlar arasında ayrılık çıkmıştır (T.C.T.A, 1985: 72-74).

14 Şubat 1878'de Kanun-u Esasi'nin kaldırılmasıyla beraber meşrutiyetçi kanattaki basın üzerinde de oldukça büyük bir baskı kurulmuştur. Sansür heyetinin kurulmasıyla gazeteler basım öncesinden itibaren denetime alınmış ve bu kısıtlamalar sebebiyle yeniden yurt dışı gazeteciliği dönemi başlamıştır. Yurtdışında yayınladıkları gazetelerle fikirlerini yaymaya çalışan ve Yeni Osmanlılar'ın devamı sayılan Jön Türkler, devletin kurtulması için meşrutiyet yönetimi şart görmüşler, amaçları da anayasanın daha demokratik hale getirilerek, tekrar yürürlüğe konması olmuştur. Bu arada Jön Türkler de Yeni Osmanlılar gibi ilk başlarda saltanatın varlığını sorgulamamışlar, iktidarın kaynağını tartışmamışlar, padişahın kişiliğini konu alan yayınlar yapmışlardır. Ancak, ilerleyen zamanla birlikte Jön Türk gazetelerinde yeni siyasi fikir ve kavramlar yer almaya başlamış, basında çözüm arayışları çeşitlenmiş, ilk defa demokrasinin önemli unsurları olan siyasi haklar, şahsi haklar ve bunların güvence altına alınması gereği, parlamenter rejimin sıhhati için mebus seçimlerinin demokratik usullerle yapılmasının önemi gibi yepyeni, demokratik işleyişe yönelik konular makalelerin konusunu oluşturmaya başlamıştır. Görüldüğü gibi artık gerçek bir meşrutiyet isteğini açıkça dile getirmeye başlayan bu gazete ve dergiler, çeşitli yollarla ülkeye sokulmakta; orduda, yüksek okullarda ve aydın çevrelerde ilgiyle takip edilmektedir (Kabaçalı, 1993: 51). Bu sıralarda en çok aranan gazeteler "Mizan" ve "Osmanlı", dergiler ise; "Meşveret", "İçtihat" ve "Şuray-ı Ümmet" di (Şopolyo, 1976: 130-138).

Osmanlı Kanun-u Esasi'si 1908'de tekrar yürürlüğe konulmuştur. Bu sonucun gerçekleşmesinde, otuz yıl boyunca meşrutiyeti gündemde tutarak güçlü bir kamuoyu oluşturabilen yurtdışı Türk gazeteciliğinin özellikle de; Samipaşazade Sezai Bey ve grubunun "Şuray-ı Ümmet" dergisinin, Jön Türk liderlerinden Ahmet Rıza Bey ve grubunun "Meşveret"⁷ ile Abdullah Cevdet'in "İçtihat" dergisinin büyük payı vardır.

İkinci Meşrutiyet Dönemi Demokratik Gelişmeleri ve Basın

24 Temmuz 1908'de padişah II. Abdülhamit'in Kanun-u Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyarak, Meslis-i Mebusan'ı toplantıya çağırması ile II. Meşrutiyet Dönemi başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesine kadar devam eden bu dönemin başlangıcında Kanun-i Esasi'de köklü değişiklikler yapılarak demokratikleşme yolunda önemli adımlar atılmıştır. Bu değişiklikler klasik parlamenter sistem doğrultusundadır ve yasama organı güçlendirilmiştir (Güvenir, 1982: 215). Her ne kadar hakimiyetin sahibi olarak hala padişah kabul edilse bile padişahın yetkileri I. Meşrutiyet dönemine oranla büyük ölçüde sınırlandırılmış, meclisin yetkileri genişletilerek ülke yönetimindeki etkinliği artırılmıştır (Uygun, 1996: 16). Birçok

⁷ Ahmet Rıza Bey ve grubu oldukça etkin bir gruptu ve yayın organları "Meşveret" Jön Türk gazetelerinin önde gelenlerindendi. Bu grubun konumuz açısından asıl önemi, Cumhuriyet yanlısı olmalarıdır. Bunun bir sonucu olarak da Meşveret'te İslam dininin Cumhuriyet idare tarzını teşvik ettiğine yönelik yayınlar oldukça yoğundur. İslamın siyasi bakımdan gelişmeye oldukça elverişli bir din olduğunu ifade eden Ahmet Rıza Bey'e göre "Cumhuriyetçi rejime, İslam hiçbir şekilde karşı değildir, aksine, ancak millet meclisi tarafından seçilenleri lider olarak kabul eder" (Mardin, 1983: 203).

hükümet işinde, padişah onayının kaldırılması ve özellikle de padişahın meclise karşı sorumlu sayılması, milli hakimiyet ilkesinin kabulüne giden süreçte önemli adımlar olarak nitelendirilebilir. Aslında bu sıralarda siyasi hakimiyetin kaynağının millet olduğu inancının asker-sivil bürokraside ve aydın kesimde yerleştiğini, ancak sultanın geleneksel varlığına saygı anlayışının padişahın hala hakimiyet sahibi olarak ifade edilmesinde etkili olduğu söylenebilir⁸ (Sander, 1995: 256).

Yapılan anayasa değişiklikleri; hürriyetçi bir düzeni, halk yönetimine doğru bir gidişi ifade etmesine rağmen, ilk bir sene dışında ikinci meşrutiyet dönemi düşünüldüğü gibi hürriyetçi ve demokratik bir dönem olmamıştır. Gerçi meşruti idare, parlamentoyla, seçimlerle biçimsel olarak varolmuş ve bu biçimsel özellikler toplumsal hayatta yer ederek Osmanlı Devlet yönetimi parlamenter bir görünüm kazanmıştır (Soysal, 1993: 25). Ancak, kısa aralıklar dışında dönem boyunca ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti (Partisi), meclisi, hükümeti, seçimleri ve kamuoyunu baskıcı yöntemlerle denetim altına alarak, eleştirdikleri II. Abdülhamit'in baskıcı düzenini aratan bir yönetim göstermiştir (Uygun, 1996: 17). Bu sebeplerle demokratik olduğu iddia edilemeyen dönemin, hürriyet içinde geçen ve 31 Mart Vakası sonrası uygulamaya konulan sıkıyönetim idaresi ile sona eren ilk yılında yapılan hür seçimler ve yaşanan çok partili siyasi mücadele ise demokrasi tarihimiz açısından dikkate değer uygulamalardır.

Daha önce ifade edildiği gibi, serbest ve dürüst seçim, çok partili siyasi hayat ve hukuki güvence altına alınmış temel hak ve hürriyetler, demokrasinin temel unsurlarıdır. Elbette ki bu unsurlar, milli hakimiyet ilkesine dayanan hürriyetçi demokratik bir düzende asıl anlamını bulur. Fakat takdir edileceği gibi rejim ne olursa olsun, bu hususlar az veya çok mevcutsa bu durum demokratikleşme bakımından önem arz eder. Bu açıdan ülkemizde yapılan 1908 seçimlerinin, taşıdığı tüm demokratik eksikliklere rağmen⁹ hür ve güvenli bir şekilde yapılması, bu sırada hiç bir baskı olmadan, çok partili bir yarışın da yaşanmış olması¹⁰ önemlidir.

⁸ Nitekim anayasada bir milli hakimiyet ilkesi olmamasına ve dolayısıyla yetkisi de olmamasına rağmen, parlamentonun sultanı tahttan indirme gücünü kendisinde görebilmesi bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Zaten II. Abdülhamit'in ardından padişah olan V. Mehmet de ilk defa yöneten değil, sembolik hükümler olan bir padişah olmuştur. Tüm bunlar 1922 yılında saltanatın kaldırılması yolunu hazırlayan gelişmeler olarak nitelendirilebilir (Hale, 1996: 46).

⁹ 1908 Kasım ve Aralık aylarında yapılan seçimler, aynı zamanda I. Meşrutiyet döneminde çıkarılan ama uygulanamayan ilk seçim kanunumuz "İntihab-ı Mebusan" kanununa göre de yapılan ilk seçimlerdir. İntihab-ı Mebusan kanunu eşit ve gizli oy esasına dayanan bir seçim kanunudur. Bu kanunun iki dereceli bir seçim sistemi öngörmesi, seçmen olabilmek için cinsiyet (erkek olmak) ve devlete az çok vergi vermek gibi sınırlamalar getirmesi bakımından serbest ve dürüst seçim ilkeleriyle bağdaşmadığını söyleyebiliriz (Güvenir, 1982: 219). Ancak demokrasi tecrübesi çok az olan bir ülkede seçimlerin özellikle hür bir ortamda ve güvenli bir şekilde yapılması, demokrasi için iyi bir adım olarak değerlendirilebilir. Ayrıca seçimlerin hür ve güvenli bir ortamda yapılması serbest ve dürüst seçimin esas şartı olduğu da unutulmamalıdır. Bu ortam sağlanmadan, tek dereceli seçim sistemi ile genel, eşit ve gizli oy ile bir seçim yapılırsa dahi demokrasi açısından geçersizdir.

¹⁰ Bu seçimlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) karşısına Eylül 1908'de kurulan Prens Sebahattin Jön-Türk grubunun siyasi fikirlerini benimseyen "Ahrar Partisi" çıkmıştır. Seçimleri ezici çoğunlukla kazanan İTC 1909 sonrasında siyasi rakiplerine karşı sertleşmeye başlamış, 1913 deki hükümet darbesi ile de Türk siyasi hayatında başlayan çoğulculuğa ve parti rekabetine de son vermiştir (Sezen, 1994: 226-229).

Hatta diyebiliriz ki, bu seçimler 1950 senesine kadar ülkede yapılan en demokratik seçimdir. Maalesef ülkemizde ilk defa sağlanan bu demokratik ortam süreklilik arz edememiştir. İttihat ve Terakki iktidara gelince -ordunun parti içindeki rolünün daha da artmasının da etkisiyle- (Hale, 1996: 54) demokratik vaatlerini unutmuş, devleti güçlendirici politikalar belirleyerek bu doğrultuda baskıya yönelmiş, bu cemiyetin kontrolü altında olan ve ayrıca toplumdaki demokratik kültür seviyesi en yüksek zümre olan basındaki kalem sahipleri de maalesef bu tarz bir yönetimi destekleyen, eleştiriyi göze alamayan ve sonuç itibarıyla cemiyette tezahür eden “mutlak demokrasi” anlayışına paralel yayın politikaları ortaya koymuşlardır.

Gerçekten de, meşrutiyetin ilk günlerinde hürriyetçi düzeni istisnasız öven, Abdülhamit döneminin idarecilerine hatta padişahın kendisine sert eleştiriler yönelten (Kabaçalı, 1993: 50) gazeteler nasıl oluyordu da baskıcı bir rejimi bu kadar rahat kabullenebiliyorlardı? Oysa ki gazetecilerin Meşrutiyetin ilk dönemlerindeki yazıları, su götürmez bir şekilde demokrasiyi tanıdıklarını, bildiklerini ortaya koymaktadır (Kabaçalı, 1993: 50-56). Bu noktada karşımıza iki sonuç çıkmaktadır: Birincisi; daha önce de ifade ettiğimiz gibi Türk basını idealizmi pek taşımamaktadır, ikincisi ise; anlamını bildiği demokrasinin manasını tam olarak kavrayamamış, meşrutiyet modeli daha çok ülkenin parçalanmasını önleyecek ve ülkeye medeni bir görünüm sağlayacak bir uygulama olarak algılanmış, millet iradesinin yönetime yansımalarının gereği ve önemi ikinci planda kalmıştır. Ayrıca şu da ortaya çıkmıştır ki, muhalefet, asker sivil bütün kadrolarıyla yürüttüğü padişahdaki yetkileri ele geçirme mücadelesini halk adına imiş gibi sunmuş, iktidara gelince de milleti ve demokratik vaatlerini unutmuştur.

2.2. Demokratikleşmenin İkinci Aşaması:

Milli Hakimiyet İlkesinin Kabulü, Cumhuriyet İdaresinin Tesisi ve Basın

Görüldüğü gibi, Osmanlı döneminde padişahın mutlak idaresini sınırlayarak gelişen ve padişahı hakimiyetin sahibi pozisyonunda görmekle beraber, sembolik bir makam haline getiren bir demokratik trend yaşanmıştır. Artık demokratik seyirde gelinecek nokta, milli hakimiyet ilkesinin kabulüdür. Batıda uzun mücadele dönemi sonrası iç savaş ve ihtilaller sonucunda ilan edilen bu ilke bizde de uzun bir savaş dönemi sırasında devlet otoritesinin kalmadığı bir ortamda dile getirilmiş, yeni oluşturulan devlet sisteminin temel ilkesi olarak kabul edilmiştir.

Gerçekten de yeni Türk Devleti'nin kuruluş aşamasındaki gelişmeler, hakimiyetin kaynağı konusunda esaslı değişikliklerin yapılacağını gösteren işaretlerle doludur. Dünyada milliyetçilik ve liberalizm rüzgarlarının estiği bir dönemde yetişen (Sander, 1995: 302). Jöntürk akımının hürriyetçi mücadelesinin içinden gelen istiklal savaşının önder kadrosu, sosyal hafızaya yerleşmiş olan sultana saygı olgusunu aşarak hakimiyetin padişaha değil, millete ait olduğunu ilan etmişlerdir. Anadolu'da kurulmakta olan Yeni Türk Devleti'nin ilk anayasası olan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre “hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Bu idare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil yönetmesi esasına dayanır” (Md.1). Dikkat edilirse bu madde aynı zamanda adı konmamış bir cumhuriyet ilanıdır (Öz, 1992: 78). Nitekim, 1922'deki saltanatı ilga eden kanunla da, Osmanlı padişahının hakimiyet haklarının tümüyle millete geçtiği tasdik edilmiştir (İnalçık, 1964: 494).

Cumhuriyetin ilk anayasası olan 1924 anayasası “liberal” olarak nitelendirilebilir. Bu ana-

yasa, demokratik bir devlet düzenine açık; milli hakimiyete dayalı, seçim ve temsil ilkesini benimsemiş, çok partili siyasi hayata sınırlama getirmeyen bir anayasadır. Hemen belirtelim ki, ülkede 1945 yılına kadar görülen tek parti yönetimi anayasal bir nitelik değil, resmi ideoloji doğrultusunda dönemin siyasi önderlerinin tutumundan kaynaklanan bir durumdur. Anayasadaki demokrasi açısından göze batan en olumsuz yön ise, temel hak ve hürriyetlerin güvence altında olmamasıdır (Gözübüyük, 1991: 18).

Netice itibarıyla cumhuriyet döneminde milli hakimiyet esaslı demokrasiye açık bir anayasal düzen ülkede oluşturulmuştur. Fakat ülkedeki siyasi yönetim bu şekilde olmamıştır. Çünkü demokratik ilkeleri uygulamaya intikal ettirecek unsurlar; serbest ve hür seçim, çok partili siyasi hayat, temel hak ve hürriyetler hayata geçirilememiştir (Tanör, 1992: 256). Bu unsurların bu dönemde geçirdiği aşamalara kısaca göz atmakta fayda vardır:

Tek parti döneminde yapılan seçimler, yine iki dereceli sistemle yapılması ve de tek parti dışında siyasi yarışa katılım olmaması dolayısıyla demokratik manada geçersiz olan uygulamalara sahne olmuştur. Ayrıca ikinci seçmenlerin de CHF tarafından belirlenmesi halk iradesinin iktidara yansımaya hiç imkan bırakmayan bir yöntemdir.¹¹ Tek parti döneminde serbest ve dürüst seçim hususunda sağlanan demokratik gelişme ise genel oy ilkesinin sağlanması olmuştur: Birinci ve ikinci seçmen ya da mebus olabilmek için vergi verme şartı kaldırılmış, seçmen yaşı küçültülmüş, kadınlara da seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır (Tanör, 1992: 256; Sezer, 1994: 235).

Demokratik rejimin vazgeçilmez unsuru olan, çok partili siyasi hayata bu dönemde müsaade edilmemiştir. Kimi çevreler aslında çok partili siyasi hayatın istendiğini (Ateş, 1984: 259; Duvarger, 1974: 360), ancak muhalif kesimlerin demokratik iktidar yarışı yerine devlet felsefesini tartışmaya açtıkları için ertelendiğini iddia ederler (Kapani, 1981: 110-112). Ka-naatimiz odur ki; 1930 yılına kadar muhalefete izin verilmediği, 30 sonrasında ise daha çok rejime demokratik görüntü kazandırma düşüncesiyle güdümlü, bir çok partili hayat amaçlandıdır.¹² Atatürk 1930'daki denemeyi bir başlangıç olarak da düşünmüş olabilir; ama bu deneme

¹¹ Ülkemizde demokrasiye geçiş sürecinde (1945-50) yapılan kanuni düzenlemeye kadar, seçimlerle ilgili yapılan tartışmaların öncelikle seçimlerin bir dereceli olması hususunda yoğunlaştığını görüyoruz. Bu husus kurulabilen muhalefet partilerinin programlarına girdiği gibi, zaman zaman CHF içinde de dile getirilmiştir. Ancak dönemin siyasi liderleri iki dereceli seçim uygulamasında ısrar etmiştir. Bunun iki temel sebebi olduğu ileri sürülebilir. Birincisi, partinin her ihtimale karşı seçim sonuçlarını kontrol altında tutmak istemesi, ikincisi ise, vesayetçi bir yaklaşımla resmi ideolojiyle bütünleşen elit bir ikinci seçmenin daha isabetli bir halk iradesini sağlayacağı şeklinde lanse edilen seçkinci görüştür. CHF içinde uzun yıllar görev yapan Hilmi Uran'ın Atatürk'ün de bu düşüncelere sahip olduğunu söylemesi bu tespitlerimizi doğrular niteliktedir: "Bir dereceli seçim sistemine gidilmesinin doğru olup olmadığı keyfiyeti Atatürk merhumunun sağlığında da konuşuldu. Fakat Atatürk; daima iki dereceli seçim sisteminin lehinde bulunur, o sistemin neticeyi kontrole daha elverişli bir sistem olduğunu mevzuu etmezsiniz, hatta daha demokratik olduğunu söyler, bilhassa bizim memleketimizde iki dereceli seçim ile daha isabetli ve adilane netice alınacağı fikrini müdafaa ederdi" (Öz, 1992: 155).

¹² Başında; batılılaşma, muasır medeniyeti yakalama ve geçme iddiasında olan siyasi elitin bulunduğu ülke yönetiminin görüntüsü bu söylemlerle uyumlayacak kadar otoriterdir. Bu çelişkinin verdiği sıkıntı o dönemle ilgili anılarda açıkça dile getirilmektedir. Serbest Fırka kurucusu F. Okyar da anılarında Atatürk'ün yeni partiyi kurmasını kendisine teklif ederken aynı sıkıntıları dile getirdiğini şöyle anlatıyor: "Vakia bir meclis vardır. Fakat dahil-de ve hariçte bize 'diktatör' nazarıyla bakıyorlar. Geçen sene Ankara'yı ziyaret eden Alman muharrirlerinden

CHP'nin ve uygulanan politikaların halk gözündeki yerini belli eden bir barometre olmuş ve de muhalif partiye gösterilen büyük ilgi CHP içindeki tek partili yönetim taraftarlarını daha da güçlendirmiştir. Bundan sonra rejime demokratik bir hava kazandırmak, toplumu rahatlatmak maksadıyla daha teşkilatsız ve güçsüz yöntemlere; "Müstakil Grup" kurma ve bazı bölgelerde "Çok Adaylı Seçim" yapma gibi yollara başvurulmuştur. Hemen belirtelim bu teşebbüsler, çoğulculuk açısından verimli olmayan şekli uygulamalardır. Ama en azından 1930 sonrası bu çoğulculuk denemeleri ülkede siyasi, sosyal sistem içinde çok partili hayatın eksikliğinin iktidarcı da kabulü anlamına gelmekteydi ve kamuoyunda da bu durumun bir türlü gerçekleşemeyen asıl reform olarak yerleşmesinde etkili olmuştur. Zaten bundan dolayıdır ki, ileride çok partili dönemin başlaması ülkede demokrasiye geçişle eşdeğer görülmüştür. Yine bu dönemde, Anayasada yer alan temel hak ve hürriyetlerin büyük bir bölümü göz ardı edilmiştir. Bu sonuçta, yeni bir devlet tesis ediyor olmanın, devletin resmi ideolojisini yerleştirme amacının etkili olduğu söylenilebilir (Kuzu, 1992: 350-351). Bu arada dikkat çekici olan ülkemizdeki demokrasi sürecinde gerek teori, gerekse uygulamada en az aşama kaydedilen unsurun temel hak ve hürriyetler olduğudur. Gerçekten de Tanzimat döneminden bu yana yaşanan demokratik süreç sonunda, ülkede iyi-kötü bir seçim geleneği oluşmuş, parlamento yerleşmiş, çok partili hayatın gerekliliği açısından bir kamuoyu oluşmuştur. Ancak temel hak ve hürriyetlerin önemi ve garanti altına alınması hiç düşünülmemiş, bu konu genelde siyasi mücadelelerin dışında kalmıştır.

Oldukça demokratik olarak başlayıp, otoriter bir şekle dönüşen tek parti döneminde, basın genel çizgisini korumuş, yani; devlet baskısı olmayan zamanlarda demokratik adımları teşvik ederek, yeni taleplerde bulunarak demokratik sürece katkıda bulunmuş, ama idarenin sertleştiğini görünce hükümet politikalarının bir numaralı destekçisi olmuştur. Ancak yönetimde bir yumuşama olmamasına rağmen, ikinci dünya savaşının devam ettiği yıllarda Vatan, Tan ve daha sonra Tasvir-i Efkar gazetelerinin çekinmeden ortaya koydukları demokratik tavır bu genel çizginin dışında bir davranıştır. Bu üç gazete için Jöntürk döneminden sonra ilk defa idealist bir gazetecilik örneği vererek demokrasiye geçişe öncülük yapmışlardır denilebilir.

Takrir-i Sükun kanununa kadar (4 Mart 1925), basın için genel bir değerlendirme ile kendinden beklenildiği şekilde hem toplum sözcülüğü yaptığını, hem de demokratik bir tavır sergilediğini ifade edebiliriz. Bu dönemde siyasi konularda özellikle Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Ahmet Emin (Yalman) öncülüğünde; iki dereceli seçim sistemini eleştiren, TBMM'deki gruplaşmaları, demokrasi açısından olumlu bulan bir basın karşımızdadır.¹³ Ayrıca basın Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı "ıstırapların ve hürriyetsizliklerin doğurduğu bir çocuk" olarak bağrına basmıştır (Öz, 1992: 74). 1930 sonrasında ise çoğulculuk noktasında atılan adımlar, basınca bu denli ilgi görmemiştir. Bunda, yapılan uygulamaların pek gerçekçi bu-

Emil Ludwig bana şekli-i idaremez hakkında tuhaf sualler sormuş ve diktatörlüğe kanaat getirerek geri dönmüş ve bu kanaatini de yazmıştır" (Öz, 1993: 47).

¹³ Daha TCF kurulmadan önce TBMM'deki milletvekilleri arasındaki gruplaşmalara da büyük ilgi gösteren basın, bunu sağlıklı bir demokratik hayata gidiş olarak yorumlamıştır. Batıdaki çoğulcu siyasi hayata örnekler vererek, Türkiye'de de bu doğrultudaki gidişattan memnun olduğunu dile getiren başlıca gazete ise Vatan'dır. Ahmet Emin, Cumhuriyetin ideologlarından Ziya Gökalp'in önerdiği iki partili sistemi dahi yetersiz görmekte, CHF için de 4 ayrı eğilim olduğundan bahisle 4 ayrı parti kurulmasını tavsiye etmektedir (Gürkan, 1998: 43).

lunmamasının da rolü olabilir. Serbest Fırkayı destekleyen gazete sayısının azlığını da bu duruma bağlayabiliriz.¹⁴ Bu arada, Serbest Fırka denemesinden ve İnönü hükümetine karşı Atatürk'te hissedilen hoşnutsuzluktan cesaretlenerek basında demokratik talepler arada bir görülmeye başlamıştır. Bu tarz cılız ve çekingen yayınlara Arif Oruç'un "Yarın" (1930), Zekeriya Sertel'in "Son Posta" (1930) ve Velid Ebuuzziya'nın "Zaman" (1934) gazetelerinde zaman zaman rastlamak mümkündür. Ayrıca yine bu sıralarda Ahmet Ağaoğlu'nca çıkarılan liberal-kapitalist bir içerik taşıyan "Akıncı" dergisi konumuz açısından önem taşımaktadır. "Kadro" dergisi ile fikri mücadeleye girişen bu dergi fazla uzun ömürlü olmamıştır. Bilindiği gibi her iki dergide Atatürk'ün isteği üzerine yayın hayatından çekilmiştir (C.D.T.A.,1983: 216).

Resmi ideoloji doğrultusunda, müstakil grup adımı ve çok adaylı seçimler ise basında oldukça desteklenmiştir. Zaten bu yıllarda CHF'yi desteklemek ve demokratik uygulamaları gündemde tutmak basından beklenen başlıca husustur. Bu ortamda karşımıza çıkan ve gerçek anlamda demokratik taleplerde bulunarak, siyasi sistemdeki eksikliklerden bahseden başlıca gazeteci ise Ahmet Emin Yalman'dır. Mesela Yalman; müstakil grup düşüncesinin pek uygulanabilirliği olmadığını köşesinde şu şekilde dile getirmektedir:

Böyle bir grup, bir defa rejimin çerçevesinden harice çıkamaz, siyasi entrikalara girişemez, iktidar mevkiinde gözleri yoktur. Memleketin muhtaç olduğu hakiki ve temsili muhalefetin bu şekilde temin edileceğini iddia edersek, kendimizi boşuna aldatmış oluruz¹⁵

Demokrasiye katkı noktasında Türk basınında belki de takdir edilmesi gereken en önemli iki gazete; 1939 sonrası yayın politikaları ile Vatan ve Tan gazeteleridir. Tek parti yönetiminin otoriter niteliğine rağmen oldukça dikkatli bir tavırla yavaş yavaş siyasi eleştirilere yer vermeye başlayan bu iki gazete, gerçek anlamda demokratik bir idare noktasında kamuoyu yapmaya çalışmışlardır. Özellikle çok partili hayata geçilmesiyle demokratik reformun tamamlanacağını işleyen bu iki gazete, 1931 matbuat kanununun meşhur 50. maddesi uyarınca defalarca kapatılmalarına rağmen, idealist bir şekilde tek partili sistemi eleştiren yayınlara devam etmişler ve gerçekten de demokratik bir kamuoyunun oluşmasında büyük rol oynamışlardır. "Tan" gibi sosyalist, "Vatan" gibi liberal bir gazetenin yaptığı bu işbirliğine, 1944 yılında Tasvir-i Efkâr gazetesi de katılmıştır.¹⁶ Bu üç gazetede tek partili rejim eleştirileri, ülkede bir temenni olan çok partili hayat düşüncesinin giderek kökleşmesinde etkili olmuştur.

Sonuç

Demokratik siyasi kültür, kitle düzeyinde ve seçkinler diyebileceğimiz bürokrat-aydın kesim düzeyinde olmak üzere iki ayrı kategoride ele alınabilir. Bu kategorileri toplumsal manada

¹⁴ Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın arkasında TCF'de olduğu kadar güçlü, şuurlu demokratik ilkeleri gündeme getirmeye çalışan bir basın hareketi görülmez. Günlük gazetelerden sadece Zekeriya Sertel'in "Tan" ve Arif Oruç'un "Yarın"ı bu partiye destek vererek, demokratik taleplerde bulunmuşlardır.

¹⁵ Vatan, 13 Haziran 1943

¹⁶ Zekeriya Sertel, anılarında basında ortaya çıkan demokratik talepler için şöyle diyor: "artık tek partili döneme son vererek, çok partili demokratik parlamenter düzene geçmek gerekliliği konusunda şiddetli bir kampanya başlatmıştık" (Sertel, 1966; 245-246).

kenar ve merkez şeklinde de ifade edebiliriz.

Yüz yıllık demokratik sürecin sonunda, kitlesel düzeyde oluşan demokratik siyasi kültürü ele aldığımızda; yaşanan demokratik sürecin pek halkla alakalı olarak gelişmediği dolayısıyla siyasal toplumsallaşmanın ülkede çok sınırlı düzeyde gerçekleştiğini, bu sebeple Türk halkının da demokratik siyasi kültürünün yok denecek kadar az olduğunu görmekteyiz. Bundan dolayıdır ki, bizde nasıl ki demokrasi sürecinin başlamasında toplumsal bir baskı söz konusu değilse, II. Dünya Savaşı sonrasında gerçek anlamda demokratik uygulamalara yönelmesinde de kitlesel bazda sosyal bir baskının rolü olmamıştır. Bu karar siyasi iktidar sahiplerinin başta dış kaynaklı olmak üzere, gelişen siyasi şartlar sonucu aldıkları bir karardır (Ahmad, 1996: 23). Bu arada kitle düzeyinde demokratik siyasi kültürün, ülkede gelişmemiş olması da şaşırtıcı bir durum değildir. Bu dönemlerde ülkenin sosyal ve siyasi şartları, merkezde oluşan demokratik fikirlerin Anadolu'ya yayılmasına pek müsait değildi. Bundan dolayı, aydınların savundukları fikirlerin bu arada demokrasinin, halk nezdinde hemen hiç bir mana ifade etmemesi normaldir. XX. Yüzyılın ortasına gelindiğinde Türkiye'de demokrasi halkın anlamadığı bir "aydın lüksü" durumundadır (Türköne, 1993: 34).

Toplumda merkez olarak ifade ettiğimiz ve iç içe girmiş nitelikteki bürokrat ve aydın seçkinlerden oluşan (Kıslalı, 1991: 253) kesimin ise iyi bir demokratik bilgi birikimine sahip oldukları söylenebilir. Bu iki kesim aynı ortamlarda yetişen ortak değer ve tutumlarda birleşen bir kesimdir. Ama bu demokratik bilgiyi az veya çok siyasi bir kültür haline getiren kesim aydınlar (gazeteciler) olmuştur. Siyasi güç sahipleri ise seçkinci diyebileceğimiz bir demokrasi anlayışı ortaya koyarak, gerçek anlamda demokrasiden oldukça uzaklaşmışlardır.¹⁷ Bu kesimde 1940'lı yılların başında görülen demokrasi anlayışı "gerçek anlamda demokrasiye ulaşmak için bilgisiz ve hazır olmayan toplumu yönlendirmek amacıyla otoriter bir siyasi rejimin gerekli olduğu"dur (Köker, 1993: 14). Bundan dolayıdır ki; demokrasinin temel unsurları olan çok partili hayata, serbest ve dürüst seçimlere ve temel hak ve hürriyetlere sistem içinde yer verilmemektedir.

Basın ise, merkezde yer almakla birlikte toplumdaki demokratik, siyasi kültürün en güçlü olduğu kesimi teşkil etmektedir. Ortaya konulduğu gibi Şinasi ile başlayan, Yeni Osmanlılar ile devam eden, Jöntürk'ler ile kuvvetlenen ve II. Meşrutiyet ile sonuçlanan demokratik hareketlerin odak noktası hep basın olmuştur. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi idealizm yönlerinin zayıf olması ve o dönemlerde genel olarak Türk toplumunda bulunan ve basına da yansıyan devletçi zihniyet sonucunda, vesayetçi şekli demokrasi anlayışıyla rahatlıkla bir bütünlük oluşturabilmektedirler. Gazeteciler hür dönemlerde, demokratik fikirlerin odağı, besleyicisi olarak ortaya çıkarken, bir zorlamayla karşılaşınca, bu görüşleri çok kolay unuttular.

Bu durum bizde demokrasi kültürü en yüksek olan kesimin, gazetecilerin dahi demokratik yaklaşımı kolaylıkla ikinci plana atarak mesleklerini temelde ekmek parası sağlayan bir faa-

¹⁷ Halbuki batı ile olan ilişkilerin yoğunluğu sayesinde Türk siyasi hayatında demokrasinin temel unsurları oldukça iyi bilinmekteydi. Mesela daha ilk Osmanlı Mebusan Meclisi'nde 1876'da seçimlerin iki dereceli olarak yapılması, büyük tartışmalara yol açmış, bu durumun demokrasiye aykırı olduğu ileri sürülmüştü (Öz, 1992: 55). Yine seçim güvenliği, tek dereceli seçim gibi hususlar, 1.TBMM'de Cumhuriyet döneminde kurulan muhalif partilerin programlarında, hatta zaman zaman CHF kurultaylarında tartışma konusu olarak gündemde yer almış konulardır.

liyet olarak gördüklerinin de bir göstergesidir. Türk basını bu görüntüden, yeni şartların da etkisiyle demokrasiye geçiş sürecinde (1945-1950) bir nebze olsa sıyrılmış, bu dönemde siyasi baskının azalması ve muhalefetin her geçen gün güçlenmesi üzerine iktidarı destekleyen birkaç gazete hariç demokratik bir tavırla, yayınlarını sürdürmüş, demokratik talepleri desteklemiştir.

Kaynakça

- Abadan, Nermin. (1961), “Gazeteciliğin Gelişim Safhaları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 16: 119-139.
- Ahmad, Faroz. (1996), *Demokrasi Sürecinde Türkiye* (Çeviri: Ahmet Fethi), İstanbul: Hil.
- Alemdar, Zeynep. (1990), *Oyunun Kuralı*, Ankara: Bilgi.
- Ateş, Toktamış. (1984), *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: Der (Üçüncü Baskı).
- Bozdağ, İsmet. (1992), *Basın İstibdadı*, İstanbul: Emre.
- CDTA. (1983), “Basın”, Cilt I: 202-233. İstanbul: Hürriyet.
- Demirkent, Nezih (1995), *Medya Medya*, İstanbul: Dünya.
- Dursun, Davut. (1992), *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İstanbul: İşaret (İkinci Baskı).
- Duvarger, Maurice (1974), *Siyasi Partiler* (Çeviri: Ergun Özbudun), Ankara: Bilgi (İkinci Baskı).
- Ertürk, Kemal. (1985), *Türk Demokrasi Tarihi*, Ankara: Felma.
- Eryılmaz, Bilal. (1989), *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul: Risale.
- Gözübüyük, Şeref. (1991), *Anayasa Hukuku*, Ankara: S.
- Gürkan, Nilgün. (1998), *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, İstanbul: İletişim.
- Güvenir, Murat. (1982), “Seçim Sistemleri ve Ülkemizdeki Uygulama”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 1-2: 216-250.
- Halaçoğlu, Yusuf. (1995), *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu (İkinci Baskı).
- Hale, William. (1996), *Türkiye'de Ordu ve Siyaset* (Çeviri: Ahmet Fehmi), İstanbul: Hil.
- İçel, Kayihan ve Oktay Kurtböke. (1986). *Genç Gazeteciler Eğitim Semineri*, İstanbul:Gazeteciler Cemiyeti.
- İnalcık, Halil. (1959), “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 1: 69-95.
- İnalcık, Halil. (1964), “Padişah”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt IX: 491-495, Milli Eğitim Bakanlığı.
- İnan, Kâmrân. (1993), *Devlet İdaresi*, İstanbul: Ötügen (İkinci Baskı).
- İnuğur, M. Nuri. (1979), *Basın-Yayın Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Yayınları.
- Kabaçalı, Alpay. (1993), *Türk Basınında Demokrasi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kapani, Münci. (1981). *Kamu Hürriyetleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Karpat, Kemal. (1996), *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Afa (İkinci Baskı).
- Kışlalı, A. Taner. (1991). *Siyasal Sistemler*, Ankara: İmge.
- Köker, Levent.(1993), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim (İkinci Baskı).
- Kuzu, Burhan, (1992), “Demokrasi, Resmi İdeoloji, Sivil Toplum”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 1-2: 335-366
- Mardin, Şerif. (1983), *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul: İletişim (İkinci Baskı).
- Mardin, Şerif. (1995), *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim (Dördüncü Baskı).
- Öz, Esat (1992), *Tek Parti Döneminde Seçimler*, Ankara: Gündoğan.
- Öz, Esat. (1993), “Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesi: Nedenleri ve Sonuçları”, *Sosyo Politik Yakla-*

şım, Nisan 1993: 47-52.

- Parkinson, C. Nordhcote (1984), *Siyasal Düşüncenin Evrimi*, (Çeviri: Mehmet Harmancı), İstanbul: Remzi (İkinci Baskı).
- Sander, Oral. (1995), *Siyasi Tarih*, Ankara: İmge (Dördüncü Baskı).
- Sencer, Muzaffer. (1992), *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*, İstanbul: Alan (İkinci Baskı).
- Sertel, Zekeriya. (1966), *Hatırladıklarım*, İstanbul: Gözlem (İkinci Baskı).
- Sezen, Saim. (1994), *Seçim ve Demokrasi*, Ankara: Gündoğan.
- Soysal, Mümtaz. (1993), *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul: Gerçek (Onuncu Baskı).
- Şaylan, Gencay, (1978), "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 6-7.
- Şopolyo, E. Behnan. (1976), *Türk Gazetecilik Tarihi*, Ankara: Güven.
- Tanör, Bülent. (1992), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Der.
- TCTA. (1985), "Basın", Cilt I: 67-132. İstanbul: İletişim
- Tökin, F. Hüsrev. (1969), *Basın Ansiklopedisi*, Ankara: Aydın.
- Türköne, Mümtaz'er. (1993), "Aydınların Demokrasisi", *Sosyo Politik Yaklaşım*, Sayı 1: 33-35.
- Uygun, Oktay. (1996), *Türkiye'de Demokrasi ve İnsan Hakları*, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.
- Yetkin, Çetin. (1984), *Türkiye'de Halk Hareketleri ve Devrimler*, İstanbul: Say.
- Yüreğir, Orhan. (1969), *Gazete ve Gazeteci*, Ankara: Mat.